
Л.Нізова

СІЛЬСЬКИЙ КУСТАР

Повсякденне життя сільських кустарів у радянській Україні в 20-30 рр. пов'язане з особливостями їх дореволюційного формування. Ця соціально-професійна категорія виникла на базі розкладу натуральної системи господарства, з появою товарно-грошових відносин. Їх особливості змусили більшовиків декілька разів перебудовувати свою політику економічного підпорядкування населення.

Визначення "сільський кустар" з'явилося у 1888 р., коли кустарно-ремісничє виробництво як галузь було вперше визнане Державною радою. Остання визнала необхідність зосередити його під опікою держави "не розрізняючи предметів виробництва" в міністерстві державного майна, при департаменті землеробства і сільської промисловості¹.

Раніше існували на селі поодинокі несільськогосподарські професії – чоботаря, вишивальниці, в'язальниці, ткалі й ремісничі – коваля, гончаря, бондаря та ін. Якщо реміснича професія передавалася в сім'ї з покоління у покоління, то кустарне виробництво розпочало своє існування (як не сезонний, а повноцінний самостійний заробіток) лише на певному етапі розвитку продуктивних сил.

Розповсюдження сільського кустарництва розпочалося внаслідок реформи 1861 р., яка знедолила велику кількість селянства. Поширення товарно-грошових відносин вплинуло на земельні відносини. В суспільстві утвердилися нові виробничі відносини. Зрушення відбулись особливо у тих районах України, де земля стала для поміщиків вигідним товаром, а тому її майже не перепало селянам.

Малоземелля для значної кількості українських селян стало великою бідю. Переважаюча більшість населення в Україні знала тільки сільськогосподарську працю. Кинуті напризволяще владою, малоземельні селяни вимушені були самостійно, без допомоги держави, шукати собі додаткові засоби для існування. Лише одиниці з поміщиків у земствах турбувалися про допомогу малоземельним селянам, створювали для них кооперативи, артілі, товариства.

Зокрема, поміщик Г.Галаган пожертвував свою садибу в Дехтярівці Прилуцького повіту (19 десятин землі) на відкриття навчального закладу для кустарів. У 1888 р. Полтавське земство видало йому позику для закладу в 25 тис. руб. і замовило виготовлення необхідних для губернії пожежних труб².

Щоб запобігти спекуляції посередників сільськогосподарської продукції, були організовані молочні товариства "Бландов" і "Чичкін" на

Київщині³. На Полтавщині надавав допомогу товариствам поміщик Карлівський, на Київщині – Дзегелівський⁴.

Кустарні промисли районувалися за вимогою споживачів, в обмеженій кількості – за земською підтримкою. Наприклад, полтавські повітові земські збори в 1890 р. асигнували кошти на розвиток ковальської й столярної справи у розмірі 2300 руб⁵.

Допомога кустарному виробництву прийшла на початку ХХ ст., коли воно привернуло до себе увагу ліберальної частини суспільства. Однак, відповідні утворення в жорстких умовах ринкових відносин в житті населення виявились недейовими. Відсутнім було найголовніше: державне керівництво виробниками кустарно-ремісничих товарів та замовником-скупником. Прогресивні ліберали надавали грошові позики, приміщення, земельні наділи під кооперативи на їх первинну організацію. Все інше вже відбувалося в реальному виробництві: збут виготовлених товарів, заготівля сировини, кредитування виробничих циклів здійснювалися скупниками, які повертали справу на свою користь і ставили в кабальну залежність сільських кустарів.

У кінцевому підсумку, кооперативи не мали успіху. Вони у великій кількості розвалювалися, й допомога їм виявлялася марною. "Печальный результат был в организации мелких кооперативов, разбросанных на большое расстояние друг от друга, у союзов кооперации не доставало средств, и во всех случаях выявлялась неумелая постановка дела"⁶.

У виробничій діяльності сільський кустар зазнавав подвійного гніту господаря і скупника в таких кооперативах. Та в критичному стані селянинові приходила на допомогу його майстерність. Природні багатства краю теж створювали базу для розвитку кустарно-ремісничого виробництва. Хатня міжсезонна робота, що була властива селянам як допоміжна до основної сільськогосподарської праці, переросла у масове кустарне виробництво.

Залежно від районування сировинного багатства краю виникли осередки селянських кустарних промислів з переробкою сільськогосподарської сировини: тютюновий, олійний, килимовий, промисли та обробка лози, глини, дерева, шкіри, вовни й ін. Наприклад, загальна кількість селян, що займалися кустарництвом у найбільш розвиненому регіоні в 1913 р. – на Чернігівщині досягло 47.887 осіб. (на губерньське місто припадало 18.828 осіб). Перше місце серед сільських промислів займав в цьому районі України сітков'язальний, потім ткацький, виготовлення пеньки, чесальних рогових гребнів, вироби з прута, рогози, ситнику, соломи⁷. Чернігівські промисли якнайкраще свідчать

про майстерне використання малоземельними селянами сільськогосподарської сировини для сільського кустарно-ремісничого виробництва.

Проміжною фазою до самостійного відокремлення ремісничої праці від сільськогосподарських робіт було найбільш поширене подвірне виробництво кустарних виробів, більш розвинуте в степових районах, де земля не так високо цінувалася. В цій фазі розвитку відповідного виробництва на селі селянин поєднував землеробську працю і кустарно-ремісничу. Останні процеси існували не тільки у міжсезонний період, а збігалися із сільськогосподарською сезонною працею селян. Але вони не кидали кустарництво й витримували подвійний тягар, працюючи по 16–18 годин на добу, без вихідних. Вони шукали різні форми для свого виживання у нових видах господарювання. Наприклад, газета "Село" повідомляла: "селяни прохають земську управу Білозір'я на Київщині прислати учених пасічника і садівника, щоб навчитися як ходити коло садів і пасіки"⁸.

Наступним кроком у кустарно-ремісничій перекваліфікації селянства України було розширення робіт поза сільськогосподарською справою до промислового підприємництва. Таке спрямування мало свої особливості, пов'язані із вмінням вести виробництво із збільшеним діапазоном взаємовідносин, ніж роботи на своїй земельній ділянці. У переважної більшості селян не було навичок до цього, общинні відносини у своїй масі нівелювали ініціативу виробництва.

В українській народній газеті "Село" в статті "Практичні поради в кооперації", зокрема, зазначалося: "Можна силу прикладів навести про невміння інтелігенції порадити селянам, як і що треба робити, щоб завести кооперативне виробництво. Не знають про це і земські управи на Поділлі. Прикладів тиняння селян за кооперативною допомогою багато. Селяни села Митки хотіли навіть заплатити 25 руб. адвокату – шахраю, щоб написати прохання губернатору. Нема де вчитися, нема шкіл, курсів"⁹.

Хуторне, більш спроможне селянство відійшло від общинних порядків. Воно швидко знайшло собі місце у нових підприємницьких ініціативах, ввійшло в них вмілими товаровиробниками. Підприємці з хуторних господарств не оминули кустарно-ремісничого виробництва. Деякі з них зайнялися вигідною посередницькою справою у кустарно-ремісничій сфері.

Але в своїй більшості справи на селі були важкими. "На селі все зводиться до заробітку чужими руками, – повідомлялося в кореспонденції газети "Село". – Через те, що на цих селянах-капіталістах, крім самодержавних тягарів, лежить ще й решта кріпацьких тягарів. Вони візьмуть невеличку участь у знищенні царату і всіма силами боронитимуть

буржуазний лад проти заведення справедливого ладу. Найбільша частина середніх селян, які так сяк перебиваються на своїх клаптиках (0,5 – 1 десятини землі). Вони не хочуть перейти в "голоту" або в наймитів. Наймит служить помісячно, порічно, а він – поденно. У нього головне бажання – добути собі земельки і зажити "як люди", тобто обдирати цих так, як їх досі обдирають. Для буржуазії це єдиний порятунок затримати розвиток соціалістичної думки на селі. Різні банки та товариства засновуються ніби для допомоги, щоб селянам краще вести господарство та прикуповувати землю. З цих товариств, звичайно, користуються лише багаті селяни, біднота тільки думкою багатіє і тішиться, що може то колись і їй пощастить. Що навіть ті прикуплені за поміччю банку землі відходять за борги та проценти до глитаїв. Тільки й того, що з банками багаті більше багатіють, а бідні скоріше бідніють. Багатий, коли купує землю, платить власні гроші і вибирає собі найкращу. Бідні одержують з остатку гіршу землю, і з боргами він ніколи не розплатиться, а ще гірше заплутається, як муха в павутинні. При цьому годі вдержатися дрібному ремісникові і мало-земельному селянинові проти великих хазяйств. Пропонують ходити з власного села, з насиженого теплого рідного місця. Крім того, селянський банк, спродуючи селянам свою землю, примушує виходити з села на хутори. Тільки на хуторах всі малоземельні селяни зможуть піднятися та покращити свій добробут. Хуторське господарство, вони запевняють, найбільше відповідає інтересам селян. Воно покращить їх добробут біля власної землі. Це єдиний порятунок, що стверджують вони. "Виходьте на хутори і доля ваша покращиться. В кого ж нема землі і зовсім ні завіщо купити – переселяйтесь в далекий Сибір – там вас доля жде!" (Один селянин їздив з Полтавщини оглядати хуторні землі на Волині, і погано відзивався "про той земний рай")¹⁰.

Кустарно-реміснича справа поширювалася в Україні під впливом гострої потреби у виробі для сільськогосподарської праці, яких постійно бракувало. Так складався ринок кустарно-ремісничої праці. Тому й збільшилася кількість робіт поза сільськогосподарською справою – з кустарно-ремісничого підприємництва. Воно набуло кількісного збільшення особливо в тих промислах, котрі професійно були освоєні, де селяни завжди трималися у міжсезонні: ткацькі, вишивальні, гончарні, столярні та ін.

Селяни завжди взимку набували професійних ремісничих навичок, коли виготовляли вироби для власних сільськогосподарських потреб й хатнього домашнього начиння в невеликій кількості. Природна моторність у роботі допомогла їм вистояти в складних умовах малоземелля.

Таким чином, кустарно-ремісниче підприємництво почало слугувати селянинові джерелом існування взамін повноцінної сільськогосподарської праці – рільництва, городництва, тваринництва, якої він не зміг одержати від своїх поміщиків та від влади через створене малоземелля в Україні, особливо у чорноземних її районах.

При розширенні подвірного виробництва якогось окремого промислу в сільського кустаря у виготовленій продукції брала участь уже вся родина. Саме ця схема переходу кустарного виробництва свідчила про перехід на більш високий професійний рівень й в окрему промислову групу кустарно-ремісничого виробництва. Родина виконувала обов'язки підмайстрів в загальному новому кустарно-ремісничому процесі. Члени родини брали участь у загальному конвеєрі виконання робіт. Загальносімейний промисловий підряд нагадував уже професійну ремісничу організацію виробництва для виготовлення продукції на замовлення. Сімейне подвір'я стало кустарно-ремісничою майстернею для виробництва товарів на продаж.

Кількість сільських кустарів, які покинули мрію про набуття землі, стихійно зростала й переходила в різні якості нового виробництва – від найманого робітника, підмайстра, учня до майстра ремісничого виробництва. Стихійно зростаюча кількість кустарів регулювалась ринковими умовами та конкуренцією серед виробників.

Саморегулююча економічна форма у ринкових стосунках впливала на розповсюдження промислів в Україні. Розширення останніх змінювало характер сільського кустарного виробництва на більш високий професійний ремісничий рівень виготовлення товарів за замовленням. Таким чином, підвищувалася якість продукції й відповідальність за її виготовлення. Укрупнення різних видів промислу залежно від попиту населення разом з професійним підвищенням рівня кустарно-ремісничого виробництва, привели до поширення в Україні виготовлення складнішого сільськогосподарського інвентаря: фургонів, бричок, візків, ходів та запасних частин до них (наприклад, вазових колес, тягів), комплектуючої упряжі, засобів виробництва, лозових та дерев'яних меблів тощо.

Розширення ємкості селянського ринку збуту кустарно-ремісничих товарів й підвищення купівельної спроможності у населення перед Першою світовою війною сприяли розвитку кустарного промислу в Україні.

Вже до революції сільські кустарні промисли виробляли продукції на 144 млн. руб., близько 10% вартості всієї промислової продукції України.

**Питома вага кустарно-ремісної промисловості
в 1912–1913 рр.¹¹**

Види промисловості	Довоєнна річна продукція	
	(в тис.руб.)	в %
Фабрично-заводська	1 140	73,3
Кустарно-ремісна і дрібна промисловість	440	26,7
Усього	1 580	100
В тому числі:		
Міська кустарно-ремісна	156	10,0
Сільська кустарно-ремісна	144	9,4
Дрібна промисловість	140	7,3

Рада Праці та Оборони СРСР кількість сільських кустарів в УСРР на початку 20-х рр. визначала наступними даними: "В господарському житті України кустарні промисли здавна грають значну роль. В сучасний період згідно із статистичними даними, на Україні обраховується близько 300.000 кустарів, а з сім'ями – 1.500.000 душ. Це 6 % всього населення України. А якщо будемо співставляти не кількість кустарів і населення, а кількість кустарних подвір'їв з їх загальною кількістю (включаючи ремісників), то частка збільшиться до 12-15 % (всього населення України)"¹².

Існують також архівні дані, що свідчать про те, що було близько 20%, зайнятих в кустарно-ремісничій справі в Україні¹³.

Такі цифри більш реальні, ніж наведені офіційною статистикою. Вони свідчать про стан кустарно-ремісного виробництва, яке приховувало свої потенціальні можливості. Показник цей може ще збільшуватися в залежності від способів виявлення підрахунку. Кустарно-ремісне виробництво невловиме до кінця статистичними державними структурами. В усі часи, дореволюційні й радянські, населення у дрібному виробництві, за своїм природним менталітетом, не бажало бути підпорядкованим державі. Це давало вигоду від неспланиваних обов'язків перед державними та місцевими вимогами, тобто доповнювало власний капітал, який завжди бажав збільшувати виробник-підприємець будь-якого рівня. Кустарю в умовах його прихованого становища вдавалося працювати при мінімальному пред'явленому товарообороті, коли виробництво знаходилося в колі з посередницькими діями скупників, які теж затаювали свої доходи у неоподаткованому мінімумі – 850 руб. на рік.

Великим полем діяльності для скупників ставало подвірне виробництво. Воно облаштувалося самостійно – поруч з розвитком кустарно-ремісничих промислів, відокремлених від сільського господарства.

В Україні, таким чином, залишився високий процент населення, яке брало участь у подвірному кустарному виробництві одночасно із сільськогосподарською працею. Ця категорія селян особливо поширилася в центральних чорноземних районах, де малоземелля було найпоширенішим явищем. Селяни навіть на невеликому наділі могли обробляти землю й досягали успіхів у городництві, садівництві, пасічництві, а виживали за рахунок додаткового до землеробської праці кустарно-ремісничого підробітку. Скупник організував підробіток через свої роздавальні контори, розповсюджені по всій території у малоземельних районах. Залежно від ринкового попиту подвірні сільські кустарі мали достатнє виробниче навантаження. До центральних районів додавалися малоземельні райони західної частини України, де також була відсутня розвинена промисловість, що стимулювало розвиток кустарництва. В цих районах вижив кустарно-ремісничий промисел до сьогодні.

Про районування промислів й їх розвиток, що склалися перед Першою світовою війною, дають уявлення такі дані:

Територіальний розподіл кустарів та ремісників за різними промислами перед Першою світовою війною (в тис.осіб.)¹⁴

Губернії	Назва промислів						
	Обробка волокна	Обробка дерева	Обробка шкіри	Обробка металу	Обробка мінералів	Обробка ін. матеріалів	Всього
Волинська	2,5	22,0	12,5	6,0	3,0	0,2	46,0
Катеринославська	0,5	1,5	1,0	1,0	1,0	—	5,0
Київська	6,0	7,0	9,0	2,0	4,0	—	28,0
Подільська	42,0	17,0	17,0	4,0	4,0	—	84,0
Полтавська	21,0	8,0	12,0	5,0	1,0	0,2	47,0
Харківська	10,0	9,0	6,5	3,5	0,5	—	27,5
Чернігівська	36,0	6,0	6,0	5,0	2,5	—	55,5
Херсонська	18,0	19,0	19,0	4,0	0,5	0,1	60,6
Всього	136,0	89,5	83,0	30,5	16,5	0,5	354,0

Таблиця показує розгалужену мережу кустарно-ремісничого виробництва в Україні напередодні світової війни й відбиває вищенаведені принципи формування відповідних промислів.

Цікаво, що розпочата на селі промислова діяльність у 90-х рр. 20 ст. повторила в багатьох випадках пріоритетні напрями у кооперативному розвитку. Ця картина схожа на схему районування кустарно-ремісничого виробництва, що визначилася ще перед Першою світовою війною¹⁵.

Розповсюдження сільського кустарництва і його специфіка стабільного сполучення з сільськогосподарською працею потягла за собою особливий її розвиток у сполучі із скупником. Селяни в своїй масі дуже довго не могли відійти від генетично наслідованого природного вміння хазяйнувати на землі до нового типу розвитку підприємницької роботи у промислах, яка вимагала у них інших якостей. Земля завжди притягала їх. Тому в часи століпінської реформи малоземельні селяни скоріше переїжджали до іншої, далеко розташованої території, щоб працювати на землі, ніж переходили до роботи у поряд розташованому місті.

Особливість життя сільських кустарів на землі навіть при подвірному чи відокремленому кустарно-ремісничому виробництві сприяла в умовах розвитку товарно-грошових відносин встановленню опіки над ними скупників. Відсутність у кустарів підприємницького вміння, розповсюджена загальна неписьменність на селі давали додаткові можливості скупникам і лихварям для експлуатації кустарів.

За всеросійським переписом 1897 р. 18% населення України вміло читати, 13% – писати. У селах неписьменність становила від 91 до 96%, залежно від губернії.¹⁶ Неграмотний селянин не міг самостійно оволодіти ринковими відносинами й звертався за допомогою. Як у сільському господарстві, так і в кустарно-ремісничому виробництві з'явилися посередники у вигляді скупників та лихварів, які нав'язували кустарям кабальні умови праці. Кустарна справа вимагала важливих вмінь – ведення розрахунків, оформлення кредитів, організації заготівель і збуту. Ці вміння становили підприємницьку складову кустарно-ремісничої діяльності і вимагали досвідченої самостійної роботи. До революції це перешкодило самостійній перекваліфікації селянства в сфері кустарно-ремісничої праці. Підприємницький вимір їх життя набув перспектив під час нової економічної політики, під впливом таких чинників, як одержання землі та пільг в кустарно-ремісничому виробництві. Крім того, в СРСР приділялася увага ліквідації неписьменності й спрямуванню сільського і кустарно-ремісничого господарства до змички з державним управлінням. Більшовики проводили спеціальні заходи, щоб змичка виробник – посередник змінилася на змичку виробник – державне управління. У селах поступово зростала грамотність, так потрібна для формування виробничих навичок

для ремісничих функцій. Селяни могли без великих пайових внесків брати участь в діяльності кооперативів, промислів, майстерень. Але перспективні плани більшовиків йшли врозріз з інтересами дрібних власників.

Нова економічна політика, яку змусили запровадити у країні дрібні власники, зруйнувала на деякий час плани більшовиків щодо економічного підпорядкування населення державі. Широкий розвиток сільської кустарно-ремісничої промисловості в той сприятливий час знайшов свої найліпші форми, і проявився у пільгах для самостійного виробництва, при кооперативному чи артільному видах останнього. Його вагома ємкість у кінці непу вже дорівнювала рівню кустарно-ремісничого виробництва перед Першою світовою війною, коли інвестування держави в нього становило 1,5 млн. руб.¹⁷

У період непу від держави не було зіставного інвестування такої ж суми, як у 1912 р., але навіть пільгові заходи в оподаткуванні та списанні засоби виробництва із заводів і фабрик сприяли досягненню рівня продуктивності праці дореволюційного часу. Якщо порівняти виробничі наслідки поступової інвестиційної політики в 1912 р. з першими роками радянської влади перед непом в 1920 р. (при відсутності податків), то спостерігаються невеликі зрушення, що становили близько 40% довоєнного рівня¹⁸.

У наступному періоді, вже при непі, але при посиленні податків виробництво становило у 1923 р. по відношенню до 1912 р. майже 38% (див. у табл. нижче). В 1925–1926 рр. майже вповнину збільшилося кустарно-ремісниче виробництво при радянському пільговому сприянні.

В 1913 р. продукція української кустарно-ремісничої промисловості становила 24,2% від продукції загальної промисловості, в 1925 р. – 23,8%. Валова продукція кустарно-ремісничої промисловості в 1926 р. становила по відношенню до всієї приблизно 22,5%.¹⁹ Тобто, кустарно-реміснича промисловість майже виходила на рівень довоєнної (1912 р.)²⁰.

Види промисловості	1912 р.		1923 р.	
	тис. руб.	%	тис. руб.	%
Фабрично-заводська	1.140	73,3	880	62
Кустарно-ремісничі і дрібна промисловість	440	26,7	548	38
Всього	1.580	100	1.428	100
В тому числі:				
Міська кустарно-ремісничі	156	10,0	207	14
Сільська кустарно-ремісничі	144	9,0	191	14
Дрібна промисловість	140	7,0	150	11

Кустарно-ремісничя промисловість при зруйнованості великої промисловості мала великий попит в Україні. Відсутність налагодженого державного механізму оподаткування надавала винятковий шанс дрібним власникам примножити свої капітали, передусім саме на тіньовому рівні свого виробництва. І останні не проминули цими обставинами скористатися.

Кустарно-ремісничє виробництво в пільговий період нової економічної політики розвивалося за рахунок зростання продуктивних сил у приватногосподарському секторі та в умовах неможливості для влади отримати податки. Існували розвинуті форми тіньового виробництва, які склалися: з експлуатації подвірних кустарів; кустарів-одинаків, які не сповіщали про своє заняття; підприємств, малих кооперативів, артілей тощо, які приховували товарообіг, найману працю та учнів у майстернях.

Умови розвитку кустарно-ремісничого виробництва з допомогою скупника визначили в той час загальне піднесення останнього, у тому числі сільського. Вплив скупника на кустарів однаково відбувався протягом дореволюційного часу і в перші роки радянської влади. Несамостійне ведення сільськогосподарського і ремісничого виробництва, сприяло швидкому розповсюдженню "опіки" скупників, які визначили своє посередницьке місце у розвитку сільського кустарництва. Експлуатація сільського кустаря давала великі тіньові доходи його організаторам. Радянська влада протягом більше десятка років намагалася виштовхнути посередників із кустарно-ремісничого виробництва, особливо на селі, але без особливих успіхів.

Навіть інвестування за радянських часів бідняцької частини кустарно-ремісничих виробників забирала верхівка промкооперації яка прислужувала посередникам і не давала доходити грошам до об'єкту, що потребував допомоги – до сільського кустаря.

Радянські органи не вміли довести грошові асигнування до кустаря. Мізерні їх виміри були не впливовими в порівнянні з постійним збутом товарів та забезпеченням сировиною з боку скупника. Останній більш наполегливо ставився до своєї справи опіки, бо мав з цього зиск. Експлуатація виробників чим була вища, тим більше доход його зростав.

Внаслідок невмілих дій влади експлуатація виробника посередником була нищівною, як у дореволюційний період, так і в радянські роки. Самостійно, без серйозної допомоги влади кустарі не могли існувати, тому що для здійснення циклу виробництва, заготівлі сировини та збуту товарів була потрібна постійна робота кредитних організацій – посередників державних структур. Ця допомога особливо була потрібна для швидкого й широкого збуту виготовлених товарів, щоб одержати

необхідні кошти для придбання сировини і засобів виробництва для наступного виготовлення промислової продукції, у першу чергу через банківський кредит, проценти якого були непідйомні для виробників. На відміну від дореволюційного стану, радянська влада ставила гостро ці питання, але в неї не було вміння замінити ці механізми на державні.

Влада при політиці сприяння бідняцькій частині сільських кустарів не змогла впровадити в життя цю необхідну складову допомоги. Не було зацікавленості у представників її на місцях щоденно займатися постачальницькою й збутовою справою по 16 – 18 годин на день. Краще було одержувати від посередників хабарі за бездіяльність і відписки.

У дрібному виробництві вигравали посередники між державною владою і власниками. Скупники, що тримали в кабальній залежності сільських кустарів, заробляли високі проценти на їх праці й не мали ніяких державних тягарів. Це був тіньовий грошовий приріст. Вони вуалювали свої доходи перед податковим мінімумом до революції у 850 руб. на рік²¹, які мали як посередники. Велика кількість вишивальниць, ткаць, мереживниць, килимників, чоботарів та інших ремісників працювала на скупників і знаходилася у найбільшій становації.

На прикладі життя сільських кустарів в Україні яскраво виявилася боротьба між застиглими виробничими відносинами, що тягли країну і населення в злидні, й новими, ринковими відносинами, які піднімали рівень благополуччя у великої кількості населення. Дрібний виробник під час державних замовлень кустарно-ремісничої продукції в період Першої світової війни самостійно зробив вибір. Отримуючи держкредити, він розраховувався із боргами і переходив до сфери державного регулювання, рятуючись від кабали скупників.

Реформаторська політика П.Столипіна сприяла розвитку первісного нагромадження в сільському господарстві, і в тому числі в кустарно-ремісничому виробництві. Закон про індивідуальну власність, прийнятий Думою у 1906 р., сприяв розвитку товарно-грошових відносин і збільшенню скупників, чисельність яких зросла в сільському кустарно-ремісничому виробництві. Боротьба Столипіна з посередниками не вийшла на користь кустарів. Система, до якої підводив владу П.Столипін, спрацювала вже після його смерті.

Під час Першої світової війни керівництво країни під тиском воєнної скрути впровадило в кустарно-ремісничому виробництві державне керування, виключивши посередників з цього процесу. Державна влада надавала працівникам кустарно-ремісничого виробництва засоби виробництва і сировину для виготовлення потрібної амуніції для армії.

В дореволюційні часи кустарна промисловість, у тому числі й велика її необрахована кількість у подвірному сільськогосподарському виробництві, в Україні не привертала суспільної уваги як самостійне явище і частина дрібної промисловості, яка замінила велику у виготовленні для села сільськогосподарських знарядь праці та хатнього начиння. Їх продукція оцінювалася в 53% від загальної промислової продукції в Україні²². Сільський кустар був товаровиробником, тобто підприємцем у кустарно-ремісничій справі і найманим робітником в артільній чи кооперативній організації. Він також був у великій кількості експлуатованою силою в подвірному виробництві з боку замовників-скупників.

Склад сільських кустарів був далеко не однорідним. Наприклад, кустарні сільські промисли поділялися за визначенням між селом і містечком. У дореволюційному розподілі ремісничих професій відокремлювалися кустарі від селян чи міщан. Так, у сільському кустарно-ремісничому виробництві на Київщині, де кустарі одержали в умовах малоземелля й збільшеної заселеності губернії значний розвиток, працювали 38 тис. осіб²³. З цієї кількості до 1912 було 80% селян та 20% міщан. Вони розподілялися по окремих промислах наступним чином²⁴:

Види промисловиків	Ткачі	Гончари	Деревообробн.	Ковалі	Чоботарі	Шкірообробн.	Кравці
Селяни	98,1%	93,2%	77,0%	64,7%	66,9%	71,1%	56,5%
Міщани	1,9%	6,8%	2,2%	35,3%	33,1%	28,9%	43,5%

З наведених даних ми отримали розподіл в кустарно-ремісничому виробництві на Київщині первинної обробки сільськогосподарської сировини: дерева, глини, вовни, льону та ін. – в переважній кількості селянами (в подвірному виробництві), а при вторинній кустарно-ремісничій обробці (пошиття виробів із зробленого полотна, пошиття чобіт з виготовленої шкіри та ін.) – переважну кількість у міщан (в промислах, майстернях), що заселяли містечки в сільськогосподарських районах України.

За національним складом у кустарно-ремісничому виробництві дрібні виробники розподілялися у Союзі кустарів Київської губернії наступним чином²⁵:

По місту Києву євреїв – 78%	Інших національностей – 22%
-----------------------------	-----------------------------

В окружних містах євреїв – 90 %	Інших національностей – 10%
По селам і містечкам євреїв – 8 %	Інших національностей – 92%

З цих обрахувань чітко простежується різний пропорційний склад кустарів і ремісників в містах, містечках, селах на прикладі Київської губернії. Ми бачимо переважну кількість єврейського населення в містах і містечках в Україні, які займалися кустарно-ремісничою справою та майже повне ігнорування останньої в сільськогосподарській місцевості на тій самій Київщині, де переважала перша переробка сільськогосподарської продукції в кустарно-ремісничому виробництві.

В одному виді промислів існував різний устрій господарства, що залежав від походження кустарів, яке істотно відрізнялося серед селян та міщан. Вони працювали у різних формах виробництва як підприємці й як наймані робітники.

Працювали кустарі й ремісники у майстерні, у власному помешканні, із сім'єю, або з найманими робітниками та учнями.

В дореволюційній кустарно-ремісничій структурі рідко зустрічалися артіль і кооперативи, але якщо й були, займали неординарне місце в господарстві України.

Наприклад, у 1911 р. було створене спеціальне товариство землевпорядним відомством у с. Опошня Зеньківського повіту Полтавської губернії. Місцеве земство погодилося надати під майстерню приміщення і взяти на себе зобов'язання для утримання учнів та майстра, а також засобів виробництва й устаткування для виготовлення струн з баранячих кишок для інструментів Петербурзької консерваторії²⁶.

Жителька села Оситняжка Олександрійського повіту Херсонської губернії М.Припутенко зацікавила своїми працями із соломоплетіння відділ сільської економії та сільськогосподарської статистики у Петербурзі. Її відрядили за кордон для придбання спеціального обладнання і відкрили в Оситняжці майстерню соломоплетіння як учбову в Олександрійському земстві²⁷.

В своїй більшості сільські кустарі працювали подвірро у селі на замовлення скупників. Їх оточували примітивні техніка й засоби виробництва, робочий день у них був найбільший, щоб заробити на життя. Доходи були найменшими при відсутності оборотних коштів та дешевого кредиту. Вони масово йшли в кабальну залежність для придбання у перекупників більш досконалих засобів виробництва. Через дорожнечу сировини кустар не міг відокремитися від скупників. Він не міг робити запаси сировини й палива і був змушений за

лихварські проценти брати їх у скупників. Малограмотність та малоземелля в Україні оточували всіх на селі, сприяли кабальній залежності й ламали життя селян.

Ці чинники у виробничій діяльності сільського кустаря відігравали важливе місце, які негативно впливали на заготівлю і збут виготовлених товарів. Неорганізованість збуту та його непланування кустарями в своїй основі мали погані наслідки. Вони призводили до масового виготовлення товарів, що вело до переповнення ринку та знецінення вироблених товарів. Велика залежність від конкуренції провокувала знецінення товарів посередниками, які чекали свого часу, коли кустарі, не маючи власних запасів й гостро потребуючи грошей для сімейного життя будуть продавати по цінам до собівартості, а часто у скруті й нижче її виготовлені товари. В цей час у скупників з'являлася вичікувальна політика для зниження собівартості товарів. Скупники постійно чекали до останнього найгіршої ситуації у виробників, щоб створити кабальні умови для них.

Визначення "підприємець" не обіймало більшу частину сільських кустарів, які не працювали самостійно на українському ринку до революції. Тому не можна вживати його для відокремлення соціально-професійного типу кустаря від селянина як товаровиробника. Дрібний товаровиробник як у сільському господарстві, так і в кустарному виробництві був у своїй більшості за зіставною категорією "середняком". Підприємництвом у широкому розумінні ринкової економіки сільські кустарі починали масово займатися тільки в період непу, коли влада надала їм допомогу – кредитами, пільгами для кооперативного промислу у 1925–1926 рр., списаними засобами виробництва заводів та фабрик.

За соціальним станом сільський кустар стоїть ближче до селянина, а ремісник – до робітника. Істотного розмежування між сільським кустарем і ремісником не існувало. Економічне становище сільського кустаря значно відрізнялося від міського ремісника. Якщо сільський кустар поряд із своїм промислом займався й сільськогосподарською працею, доходи з якої додавалися в його загальний бюджет, то міський кустар чи ремісник існував виключно за рахунок свого промислу. Економічні умови сільського кустаря зовсім не такі, які були у міського. Він не сплачував оренду приміщення та комунальні витрати, йому не потрібно було купувати продукти харчування. Сільський кустар жив за рахунок власного городництва, мав сировинну сільськогосподарську базу для обробки шкіри, дерева, глини, килимових, лозових, солом'яних виробів тощо. Але заробітки в сільського кустаря були нижчими від міського.

Приблизну середню оцінку заробітку сільського кустаря можна скласти з архівних даних, які висвітлюють заробітки дрібних власників у кустарно-ремісничій промисловості в дореволюційний період. Заробітки у власника кустаря в середньому становили на рік майже 450 руб., у найманого кустаря чи ремісника – близько 200 руб.²⁸

В дореволюційній статистиці кількість кустарів та ремісників по Україні за соціальним їх розподілом у процентному співвідношенні була такою²⁹:

Склад представників дрібних виробників	Кількість	У %
Підприємці-власники (господарі кустарно-ремісничих промислів)	84.869	24%
Кустарі і ремісники, найняті для праці в майстернях промислах, кооперативах	68.434	18%
Наймані робітники, в тому числі непрофесіонали	176.395	50%
Учні	28598	8%
Всього	353296	100%

У дореволюційній Україні власників у дрібнотоварному виробництві кустарно-ремісничої промисловості було лише 24%. Тобто 76% всієї кількості дрібних виробників становили наймані робітники без власного капіталу: наймані майстри кустарно-ремісничої справи – 18%, наймані робітники – підмайстри 50%, учні - 8%. У процентному відношенні серед дрібних власників закладено приблизно такий самий відсоток населення, що володів грамотою. Таким чином, підтверджувалася пропорційна залежність між підприємницькими ініціативами в кустарно-ремісничій справі та володінням селянами грамотою.

Кількісний склад кустарно-ремісничого населення в Україні в обсязі 353.296 чол. є статистичною цифрою, складеною, за добровільним записом до цієї групи самих виробників. Вона не дає повного уявлення про дійсний його розмір, коли до них додається ще сім'я, яка приймає участь у виробництві.

Після революції кустарно-ремісниче виробництво ще довго мало дореволюційні форми та знаходилося в опозиції до радянської влади.

У період воєнного комунізму кооперативні об'єднання під багнетами стають радянськими виробничими кооперативами для обслуговування, в першу чергу, Червоної армії. Велика кількість тих,

хто був на чолі кустарно-ремісничої промисловості до революції, відбули за кордон³⁰.

Обов'язкове членство у радянській системі кустарно-ремісничої промисловості вивело її верхівку із загального управління, і в 1920 р. навіть більшовикам ненадовго вдалося підпорядкувати останню Наркомпроду через Центроспілку.

Таким чином, більшовики підтвердили місце дрібного приватно-господарського виробництва у державному підпорядкуванні, як складову частину розподільчого апарату. З цим дрібні власники не погодилися й відстояли приватногосподарські умови, які невдовзі було введено із встановленням нової економічної політики навесні 1921 р.

Навіть року не встояла підпорядкована державі кустарно-ремісничка промисловість після громадянської війни в умовах включення її до системи Наркомпроду через Центроспілку. 24% дрібних її власників були тією рушійною силою, які в загальному складі протиборців відстояли право приватногосподарського життя в Україні. Спрямування до підприємництва більшої частини дрібних виробників, які відчули сприятливі умови для нарощування власного капіталу (через володіння, наданою владою землею; опанування грамотою; відсутність конкуренції з представниками великого капіталу) перевищувало важелі назавжди залишитися в найманому становищі.

Важливу природну особливість завжди спрямовуватися до збагачення, особливо в наданих сприятливих умовах й використали дрібні власники в Україні, коли підіймали дрібних виробників на протиборство з комуністичним напрямом радянської влади в країні, перед непом. Сільський кустар був значною складовою цього процесу.

Таким чином, ми повинні констатувати, що не існувало централізованої розробленої політики держави для розвитку кустарної промисловості у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., незважаючи на те, що уряд давав зобов'язання позитивно вирішити долю малоземельного населення країни.

Диференціація у ставленні влади до кустарно-ремісничого виробництва визначалася тим, де воно знаходилося – у центрі чи на окраїні імперії. Найбільше кредитування й вигідні замовлення спостерігалися у центральній її частині, у першу чергу в Московській й Нижегородській губерніях. Така привілейована політика у подальшому вплинула на краще розміщення мануфактурних фабрик у центральних районах і розвиток співвідносних до них видів кустарного виробництва в цих губерніях та фінансування сфери сільської промисловості.³¹ Зовсім інше становище існувало в окраїнних районах, де не було заводів і фабрик по виробництву необхідної продукції, у першу чергу

для потреб сільського господарства. Кустарні промисли самостійно районувалися за вимогою споживачів, та в обмеженій кількості за земською підтримкою. (Так, Полтавські повітові земські збори у 1890 р., асигнували державні кошти на розвиток ковальської й столярної справи в усьому повіті у розмірі 2.300 руб.)³².

В Україні суттєвої допомоги уряду у розвитку кустарно-ремісничого виробництва не було, хоча саме тут особливо постраждало селянство від реформи 1861 р., яке потребувало саме державної допомоги. А допомога розвитку кустарної справи прийшла на початку ХХ ст., коли вона привернула до себе увагу як модна течія у суспільстві. Її "важливі" властивості роздивилися за допомогою західних країн прогресивні ліберали і деякі дворяни-поміщики, що вказували про втілення, з однієї сторони нового розвитку власної великої промисловості, а з іншого, – як втілення ідеалу утопічного народного кооперативного руху в боротьбі з хижацькими формами наступаючого капіталізму. Такі раптові віяння захоплювали суспільство, й тоді склалися фантастичні плани кооперативів з реальними неграмотними селянами, що підпадали під всі нововведення. У виробничій дійсності самотужки створена кустарна промисловість на селі переживала своє тяжке становище під подвійним гнітом господаря та скупника. Оформлюючись у самостійну галузь, вона намагалася вижити в жорсткій конкурентній боротьбі з привнесеною із Західної Європи великою промисловістю, яку фінансово підкріплювали за допомогою держзамовлень замість розвитку власної промисловості на основі промислів.

Таким чином, у відсутності найголовнішого з самого початку – державного керівництва виробниками кустарно-ремісничих товарів і замовником-скупником прогресивні ліберали, віддаючи данину модній на Заході кооперації, формували кооперативи з наданням грошових позик, приміщень, земельних наділів під останні на їх первинну організацію. Подальшу справу доводили в реальному полі виробництва (збут виготовлених товарів, заготівля сировини, постійне кредитування виробничих циклів) – скупники, які займалися експлуатацією кустарів на свою користь, замість централізованого введення всієї потрібної інфраструктури для роботи кооперативних організацій в умовах товарно-грошових відносин, яку ліберальне дворянство не доводило до виробника. Втілення ідеалу утопічного народного кооперативного руху прогресивних лібералів і дворян-поміщиків у жорстоких умовах ринкових відносин не мало успіху. Кооперативи за їх організацією розвалювалися, й допомога виявлялася марною, що в кінцевому закінчувалося розчаруванням населення. В цьому полі стосунків сільські кустарі залишилися у найгіршому стані.

Земства за таких обставин виказали зразок поганого управління кооперативними справами, зокрема невдалого керівництва участю малоземельних селян, яке було на них покладено. Земства як суспільна виборна організація не могли справитися із складним ринковим механізмом. Влада це розуміла, але істотного нічого не робила з даного приводу. Вона намагалася задіяти суспільство через земства в складному процесі керування країною, але заохочені у них були саме ті структури суспільства, які перебували не на боці реформувань, а всіляко протидіяли їм, бо в першу чергу самі потребували змін, на які категорично у своїй масі не погоджувалися.

Насадити нове життя "зверху" було не першим кроком у владних керівників. Цим вже займався Петро I в історії імперії – відкривав державні заводи, приписував кріпосних до останніх, авансував капітал для їх розвитку. Насадженням капіталізму "зверху" у кінці XIX – на початку XX ст. займався і Століпін.

Деякі державники у гонитві за цивілізацією, яку населення не сприймало, намагалися збудити дрімаючу країну, яка вже проспала свій час. Такі дії вдавалися одиницям. Держава за своє відставання вимушена була проходити розвиток в особливо прискореному темпі й тільки за силових умов впливу набувати цивілізаційних форм.

Кустарна промисловість та дрібна власність, особлива сільська її частина відбили це явище якнайкраще в історії, коли у них вмонтовували прискорений розвиток спочатку капіталістичних відносин (винищуючи общинні стосунки), а потім радянсько-соціалістичних, щоб у кінцевому зуміти тоталітарно підпорядкувати населення для його реформування з патріархальних умов, одразу в індустріальні.

Всі державні прагнення у великому діапазоні – від реформ Століпіна до реформ Леніна – шукали підходи для підпорядкування населення індустріально-фермерському типу цивілізації в країні, який вона проспала у XVIII – XIX ст. Відбиття цих зламних процесів широко представлено в малоземеллі в Україні й способі його трансформування, у кустарно-ремісничу промисловість і далі в найманий стан у радянську пору.

Воно було зроблено, але не державно-керівним способом на великому протязі прожитого часу, дбайливим ставленням правителів до свого народу в еволюційній формі розвитку господарства на протязі XVIII – XIX ст., а тільки в XX ст. жорстким силовим заходом. Важке і найгірше з усіх шарів населення повсякденне життя сільських кустарів в радянській Україні в 20-30 рр. впливає з особливості їх дореволюційного формування. Внаслідок невмілих дій влади експлуатація виробника посередником була нищівною, як у дореволюційний період, так і в радянські роки. Воно першочергово вплинуло на їх менталітет й

у пристосуванні до виживання створило подвійну природу дрібного власника.

Соціально-професійна категорія дрібного виробника виникла на базі розкладу натуральної системи господарства з появою товарно-грошових відносин, які давали йому шанс вибратися з найгіршого свого становища "всіма правдами та неправдами". Термін "сільський кустар" мав масове професійне явище для великої групи людей,

Сформовані природні особливості останніх і нестерпне бажання вибратися "нагору" змусили більшовиків декілька разів перебудовувати радянську політику, щоб знайти особливі впливові прийоми для тоталітарного підпорядкування населення в країні.

-
- ¹ Російський державний архів економіки (далі РДАЕ). – Ф.20. – Оп.2. – Спр.1804. – Арк.104.
 - ² Краткий очерк экономических мероприятий земств 1865–1892. – Полтава, 1894. – С.50.
 - ³ Газета «Кооперація». – № 1. – 25.03.1916 р. – Київ.
 - ⁴ Газета «Село». – № 1. – 1910. – Київ.
 - ⁵ Краткий очерк экономических мероприятий земств 1865–1892. – С.54.
 - ⁶ Газета «Кооперация». – № 1. – 25.03.1916. – Київ.
 - ⁷ ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.1317. – Арк.7.
 - ⁸ Газета «Село». – № 8. – 1910. – С.3.
 - ⁹ Газета «Село». – №9. – 1910. – С.13.
 - ¹⁰ Газета Село. – 1910. №1. – С.2.
 - ¹¹ РДАЕ. – Ф.1691. – Оп.6. – Спр.222. – Арк.14.
 - ¹² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.607. – Арк.311.
 - ¹³ ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.20. – Спр.1150. – Арк.62.
 - ¹⁴ Нізова Л.В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення // Український історичний журнал. – 1986. – № 11. – С.123.
 - ¹⁵ Нізова Л.В. Перші кроки кооперації: порівняльний аналіз та історичний досвід. // Сучасне українське село: проблеми і пошуки (1985–1990). – К., 1991. – С.108.
 - ¹⁶ Богдан Кравченко. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997 р. – С.43.
 - ¹⁷ Обзор правительственного содействия кустарной промышленности. – Санкт-Петербург, 1913. – С.2.
 - ¹⁸ На путях к обобществлению мелкой промышленности в СССР. – М.: Политиздат, 1929. – С.3.
 - ¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2036. – Арк.26.
 - ²⁰ РДАЕ. – Ф.1691. – Оп.6. – Спр.222. – Арк.14.
 - ²¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.79. – Арк.8.
 - ²² Там само. – Ф.27. – Оп.6. – Спр.1807. – Арк.226.
 - ²³ Там само. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.2397. – Арк. 67.

²⁴ Там само. – Арк..23.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.28.

²⁶ Обзор кустарной деятельности за 1911 год. – Санкт-Петербург, 1911. – С.128.

²⁷ Там само. – С.160.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.751. – Арк.113.

²⁹ Там само. – Спр.5081. – Арк.23, 26, 28.

³⁰ Милютин В.П. Современная кооперация. – НК РКИ, 1925. – С.7.

³¹ РДАЕ. – Ф.20. – Оп.2. – Спр.180. – Арк.8.

³² Краткий очерк экономических мероприятий земств 1865–1892. – С.54.